
ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА. ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство. Історія права та держави

УДК 941(477)“1932–1933”

Непом'ящих Віталій Юрійович,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник ДНДІ МВС України
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0001-9933-6142

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ: ШЛЯХ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ (ДО 90-Х РОКОВИН ГЕНОЦИДУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ)

У статті проаналізовано питання розвитку шляху історичної пам'яті Голодомору 1932–1933 рр. та прослідковано напрями, за якими він формувався. Крім цього, зроблено спробу упорядкувати означені напрями дослідження відносно хронологічних маркерів. Зазначено, що історична пам'ять є визначальним чинником формування національної ідентичності як процесу самоототожнення людини з певною спільнотою, її символами, цінностями, історією, територією, культурою, державними та правовими інституціями.

Ключові слова: голод, терор, архівні документи, історична пам'ять, діаспора, усна історія, Голодомор, геноцид.

Історія України – це велика кількість різноманітних подій, які формували історичну пам'ять українців. Серед них виокремлюється чимало трагічних, зокрема, не буде перебільшенням сказати, що однією з найтрагічніших подій для українського народу у ХХ ст. став Голодомор 1932–1933 рр.

Загалом питанню Голодомору присвячено наукові роботи, що стали результатом досліджень фахівців різних галузей науки. Метою цієї статті не є висвітлення бібліографії чи історіографії про Голодомор 1932–1933 рр. По-перше, тому що науковий доробок із порушеної проблематики сягає значних обсягів, зокрема це: статті, розділи у підручниках з історії України, монографії, опубліковані архівні матеріали, а також закордонні видання, які необхідно вивчати тривалий час та знати досконало. По-друге, за останні десять років питанню історіографії Голодомору було присвячено низку статей та ґрунтовну монографію, в яких автори узагальнили та проаналізували відомі матеріали українських та закордонних наукових розробок проблеми Голодомору в Україні 1932–1933 рр. [1].

На нашу думку, актуальним постало питання висвітлення формування шляху історичної пам'яті про Голодомор, зокрема, узагальнити та спробувати упорядкувати дані з історії досліджень Голодомору 1932–1933 рр. Тому наша робота спрямована на те, щоб охарактеризувати тему Голодомору не під окремим

© Nepomiashchykh Vitalii, 2022

DOI (Article): [https://doi.org/10.36486/np.2022.2\(56\).1](https://doi.org/10.36486/np.2022.2(56).1)

Issue 2(56) 2022

<http://naukaipravoohorona.com/>

кутом певного наукового дослідження, а у спільному вимірі з максимальним залученням джерельної бази та результатів досліджень науковців.

Крім цього, розгляд порушеного питання важливий з погляду національної безпеки. Сьогодні триває російсько-українська війна, яка має, окрім збройної агресії, складний гібридний характер. В умовах останньої, Росія, окрім військової, провадить гуманітарну агресію, спрямовану на руйнацію української державності. Країна-терорист використовує історію, як справжню зброю, з метою “десуб’єктивізації” України, тобто поширення твердження, що український народ завжди був не суб’єктом, а об’єктом історичного процесу. Тому у протидії воєнній агресії Росії чільну увагу слід приділяти загрозам у сфері історичної пам’яті [2].

Історична пам’ять як вагомий чинник національної безпеки виконує важливі функції: формування ідентичності та легітимізації. Водночас за певних обставин історична пам’ять може стати середовищем внутрішніх і зовнішніх загроз національній безпеці [3].

Звернемо увагу, що історична пам’ять є різновидом колективної пам’яті, спрямованої на розуміння та інтерпретацію подій, які виходять за межі біологічного життя людини, але є важливими для самовизначення спільноти, з якою людина себе ідентифікує [4]. Історична пам’ять – це здатність людської свідомості відтворювати минуле. Без неї неможливе відтворення історії суспільства. Вона є успадкуванням минулого досвіду, що упереднюється у відповідних культурних формах (традиціях, пам’ятках, мемуарах тощо), а також існує у вигляді історичної свідомості народу. Одним із її виявів є спогади учасників історичних подій, їхні усні перекази, письмові свідчення. Своєрідним арсеналом історичної пам’яті є архіви, музеї, бібліотеки. Пам’ять, свідомість, історія взаємозумовлені та взаємозалежні. Не варто забувати, що за своєю суттю пам’ять емоційна, особистісно забарвлена, здатна до містифікацій, що зумовлює можливість її деформацій (зокрема й цілеспрямованими зусиллями зацікавлених соціальних груп). На такому тлі з’являється можливість культивування штучної пам’яті й постає небезпека містифікації минулого, до якої найчастіше вдаються тоталітарні режими. Під їхнім тиском у “писаннях” деяких істориків, свідченнях так званих очевидців, гіперболізується роль певних вождів (наприклад Й. Сталіна, А. Гітлера), спотворюються історичні події. Тому необхідно критично сприйняти історичну пам’ять та проникнути в її глибини задля відтворення цілісної правдивої картини минулого [5].

На думку доктора історичних наук В.В. Масненка, кожна держава вибудовує власну “політику пам’яті” – щоб забезпечити міжпоколінну передачу інформації й задля вироблення імунітету проти повторення травматичного досвіду. Історична пам’ять – потужна й нічим не замінна частина духовного потенціалу нації, смислотворчий компонент нації і державотворення, основа історичної свідомості соціуму [6, с. 13]. Дослідник зауважує, що “народ, який прагне поважати традиції і шанувати своїх предків, у процесі осмислення минулого вчиться усвідомлювати свою відповідальність перед нащадками. І навпаки, довільні, продиктовані політичною кон’юктурою, трактування минулого здатні виховувати безбатченків, пристосуваних, формувати атмосферу соціального цинізму. Історична пам’ять – надзвичайно складний феномен суспільної свідомості, що входить як у сферу суспільної психології, так і в царину ідеології. Вона містить і матеріальні залишки минулого,

і відповідні символи, міфи, історіографічні уявлення. Кожна історична спільнота – це своєрідний мікрокосм, який існує у часі й просторі та на кожному етапі свого розвитку створює знакову систему, що її з більшим чи меншим успіхом розшифровують нащадки. Щільність і тривкість історичної пам'яті залежить як від ступеня розвитку соціуму, так і від якості колективного самоусвідомлення, що формується суспільно-політичною думкою. У вигляді органічної частини в неї входить і те “колективне підсвідоме”, яке не підвладне раціональним поясненням” [6, с. 14]. Перерваний зв'язок поколінь теж у своїй основі невідновний. Покоління, чиє життя було понівечене громадянськими війнами й репресіями, пам'ятають своїх предків хіба що до третього-четвертого коліна. Коли ж втрачає історичну пам'ять соціум, його життя стає безбарвним, поволі втрачає сенс. Саме тому у кожному суспільстві виникає потреба час від часу нагадувати про певні історичні події – щоб не уривався зв'язок поколінь [5, с. 15]. Тому слушно стверджувати, що історична пам'ять – це конфліктне явище, яке завжди емоційно та міфологічно загострене. Вона може вбиратись у шати політичного й історичного нігілізму, але цей нігілізм – своєрідна провокативна теза, що спонукає до заперечення історичної пам'яті – це спроба руйнації усталеного дискурсу з метою вибудови нового нормативного дискурсу.

Для упорядкування та систематизації даних історії дослідження Голодомору 1932–1933 рр. застосовано історико-системний метод, він необхідний для відтворення формування шляху історичної пам'яті. Важливо дати характеристику, яким чином формувався шлях історичної пам'яті про Голодомор 1982–1983 рр. Для цього ми виокремили п'ять напрямів.

Перший напрям визначається умовами існування України в межах тоталітарної, багатонаціональної держави, до нього відносяться сучасники Голодомору, хто відкрито говорив про голод в Україні. Другий – означений складним і неоднозначним за соціально-економічними, культурними, психологічними та політичними наслідками життя емігрантів, відірваних від своєї Батьківщини. Його представляють українська діаспора та українська громада у всьому світі. Третій – характеризується діяльністю працівників дипломатичних представництв та їх повідомленнями, коли вони перебували в УСРР. Якісно новим, у порівнянні з попередніми, виокремлюється четвертий напрям, він характеризується приверненням у 1983–1984 роках уваги світової спільноти до питання Голодомору 1932–1933 рр. П'ятий – репрезентують сучасні вітчизняні та закордонні дослідники, які вивчають Голодомор після того, як Україна здобула незалежність.

Так само як у просторі, так і в часі, маємо окреслити хронологічні маркери, для того, щоб забезпечити правильне зображення формування та розвитку шляху історичної пам'яті про Голодомор. Отже, перший маркер – це 1932–1933 рр., коли відбувався терор голодом, про що свідчать насамперед звернення громадян до Й. Сталіна та інших партійних керівників на місцях, у яких йшлося про голод, конфіскацію хліба та усіх інших харчових продуктів. Про трагедію також говорили дипломати інших країн, які були присутні в УСРР у 1932–1933 рр.

Другий маркер віднесений нами до 1983 р., коли виповнилась 50-та річниця Голодомору в Україні. Левова частка уваги була спрямована від представників української діаспори, яка мешкала в США та Канаді. Зрозуміло, що ці 50 років

влада Кремля не просто замовчувала факти про голод, а заперечувала його. Проте за кордоном відбувалася зворотна реакція – про голод говорили.

Третій хронологічний маркер віднесений нами до початку доби незалежності України.

До четвертого маркера належить прийняття Верховною Радою України Закону України “Про Голодомор 1932–1933 років в Україні” від 28 листопада 2006 року № 376-V, яким Голодомор було офіційно визнано геноцидом українського народу.

Фахівці різних галузей науки досліджують Голодомор 1932–1933 рр., тому нами умовно окреслено категорію підходів щодо вивчення цього питання: історичний, юридичний, етнографічний, архівний, меморіальний, музейний, демографічний, соціологічний.

Розглянемо кожний із окреслених вище напрямів формування шляху історичної пам’яті про Голодомор більш ґрунтовно. Перший напрям формують свідчення та нотатки сучасників Голодомору 1932–1933 рр. Доля цих свідків злочинів тоталітарного режиму трагічна, вони страждали від голоду і померли від нього або ж були репресовані радянською владою за намагання викрити злочин. Для прикладу, у листі 65-річного пенсіонера І.М. Вовченка до Й. Сталіна про голодування і хворобу йдеться: “Дорогий всесвітній вождь тов. Сталін! Я звертаюсь до тебе також з проханням, горе та мука змушують. Я найнещасніший у світі, хворий лежу і пишу, немає сил. Підкріпи мене, пришли вина і сала, підтримайте, товариші, мої сили. Нехай я не вмираю у завойованій країні від голоду, смерті немає, а їсти хочеться” [7, с. 83]. В іншому листі колектив авторів, який складався з селян Білоцерківського району на Київщині, писали про голодування в селах району до бюро скарг Народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції (НК РСІ) від 5 березня 1932 р.: “Чи законно це, що людей залишили без куска хліба, жодного хунта зерна, чи можна ж прохарчувати 5 місяців дітей однією картоплею, якої уже нема, день од дня голодних збільшується. Чи знає історія такий час, який зробила зараз радвлада. У такі люті морози викидати голих і голодних, малих і великих, на мороз, з такого добровільного вступу в колгосп толку не буде, бо і члени колгоспу не одержують жодного хунта хліба з 1 листопада 1931 р., вивезено хліб до одного хунта в хлібозаготівлю. Робоча худоба кожен день пропадає, бо нема соломи, не то що овса або дерті. Більше всього ограблено села, такі як Лосятин, Саливонки, Гребінки, Храпачі та Скребіши Білоцерківського р-ну. Тисячі пудів забрано і снопами, і зерном, але грошей людям не виплачено до сього часу, для цього потрібно приїхати з центру (Харкова) і зібрати загальні збори села, і спитати людей, у кого що забрано і незаплачено, бо на район ми не вірим, багато забрано хліба, борошна, сала, м’яса і т. п., і забрано бригадами, а частково здано до колгоспів, де розбиралось по домах правліннями. За що мучать селян, за що гине худоба? За останні три роки врожайність зменшилась із 100 % на 10 % і менше. Наприклад, жито дало з 1 га 4–5 ц, яра пшениця з 1 га 70 кг. Це в колгоспах, в одноосібних зменшилось менше, бо їх теж кожен рік наділяють землею. Чому в Москві пуд житнього борошна коштує 7 крб., а у нас 90 крб., певно вродило там краще? У першу чергу потрібно опросити селян с. Лосятин, де голодовка. Степан Мартиненко, М. Хуторний, М. Шевченко – чл. колгоспу. Дайте хліба! Дайте хліба! Дайте хліба!” [8, с. 110].

Крім цього люди, які переживали Голодомор, робили про нього записи, вели щоденники, які ретельно ховали від представників органів державної безпеки. Яскравим прикладом стала оприлюднена у 2001 році архівна справа Радченко Олександри Миколаївни, яка в 1930-ті роки працювала вчителькою на Харківщині. На початку липня 1945 року слідчий НКВД підписав постанову про арешт Олександри Радченко. Під час обшуку виявлено сім зошитів зі щоденниками колишньої учительки за 1926–1943 роки, які стали головним доказом “антирадянської пропаганди та агітації”. У своїх рукописах О. Радченко зберегла правду про Голодомор 1932–1933 рр., але за це відбула десять років ув’язнення [9].

Українська діаспора та українська громада у всьому світі представляють другий напрям шляху формування історичної пам’яті про Голодомор 1932–1933 рр. Ставлення української еміграції до проблеми голоду в Україні у 1932–1933 рр. показане у документах, що зображають діяльність українських політичних та громадських організацій у справі допомоги людям, що голодують в Україні (тексти промов, з якими голови комітетів допомоги голодуючим в Україні зверталися на протестаційних зборах до української спільноти за кордоном, тексти резолюцій, звернення до політичних лідерів, протоколи конференцій, на засіданнях яких порушувалося питання голоду в Україні, організаційне листування, відомості про збір коштів організаціями для голодуючих в Україні). Документи епістолярного та мемуарного характеру (листування емігрантів з рідними, знайомими, які проживали в Україні у 1932–1933 рр., щоденники, в яких робилися записи після спілкування з очевидцями трагічних подій в Україні). Друковані видання (біюлетені українських пресових служб у Берліні, Лондоні, “Комунікат управи Комітету представників українських організацій в ЧСР для допомоги голодним в Україні”, “Біюлетень Товариства бувших вояків армії УНР у Франції”, “Український тиждень”, “Інформаційний листок Комітету допомоги збігцям з Західноукраїнських земель”, у яких містяться повідомлення про голод в Україні, створення комітетів допомоги голодуючим в Україні та їхню діяльність). Графічні документи (листівки із закликами: “Поможіть голодуючим Росії та Вкраїни”, “Не відкладай допомоги на завтра, щоб вона не прийшла запізно!”, афіші, марки, присвячені темі голоду) [10, с. 44–55; 11]. Одним із яскравих прикладів такого роду листування є уривок із листа Я.М. Зозулі до П. Петрика про голод в Україні “24 вересня 1932 р. Дорогий товаришу! [...] З дому мене бомбардують, щоби вислав харчі, бо гол[од] в очі заглядає, а тут і у мене чортма звідки прожити. Вислав уже двічі через Фінляндію, бо туди можна посилати лише через товариства, які мають від влади концесію. Але в цьому місяці уже нічого не міг послати і мене совість мучить. Тут кілька днів було два утікачі, кажуть, що у нас уже формальний голод [...]” [10, с. 46].

Третій напрям розкривається повідомленнями працівників іноземних дипломатичних структур, які фіксували ситуацію під час голоду 1932–1933 рр. Йдеться про інформації польських, німецьких, італійських, турецьких, японських дипломатів. Ці матеріали різними каналами потрапляли до чекістів, які пильно стежили за іноземними дипломатичними представництвами. Ці документальні свідчення з наявними публікаціями документів іноземних дипломатів про голод початку 30-х років у СРСР і УСРР є унікальним і важливим джерелом для дослідження Голодомору [12; 13]. Наприклад, в одному з документів польської

розвідки у вересні 1932 року констатувалося: “Майже вся Україна їздить у пошуках хліба, потяги переповнені вкрай, щоб дістатися на потяг, в чергах треба стояти по кілька днів”. Ще в одному документі польських дипломатів у лютому 1933 року йдеться про погіршення ситуації в Україні “голод у щораз грубішій і сильнішій формі заглядає людям в очі...”. Красномовним є інше свідчення про масштаби трагедії в Україні, зокрема, зі змісту звіту польського генконсула, який у травні 1933 року здійснив поїздку з Харкова до Москви: “В усій подорожі найбільше мене вразила різниця у вигляді сіл і полів України в порівнянні з сусідньою ЦЧО (Центральна чорноземна область) і навіть неврожайними околицями Москви. Українські села перебувають у значному занепаді, віє від них порожнечою, запустінням і злиднями, хати наполовину розвалені, часто з позриваними покрівлями, ніде не видно нових садіб, діти й старці схожі на скелети, ніде не видно живого інвентаря... Коли я безпосередньо потім опинився в ЦЧО (передусім на околицях Курська й Орла), я мав враження, що приїхав із Країни рад в Західну Європу. Значно більше там заораних і засіяних полів, села чисті, більш пристойні, хати відновлюються і серед людей видно відносно кращий добробут, видно худобу, що пасеться...”. Крім цього, відомо про японського консула в Одесі, який у червні 1932 року здійснив велику подорож по різних регіонах СРСР. Він констатував, що “українські селяни справляють у порівнянні з селянами інших республік жалюгідне враження і своїм обідраним одягом, і схожістю з моцями, і проханням про милостиню: навіть на великих станціях селяни, їхні дружини та діти простягають руки за пожертвуванням і просять хліба...”. Крім фактів Голодомору, іноземні дипломатичні представники згодом повідомляють і про втаємничення радянською владою факту голоду. Зокрема, восени 1936 року німецькі дипломати підготували інформацію про створений фільм “Урожай”. Цей фільм, зазначалося в інформації, “у тисячах примірників висилається за кордон. Він демонструється всюди, де правда про голодну катастрофу 1932/33 рр. і наступного часу стала надбанням гласності”. У фільмі було показано місцевість на нижньому Дніпрі, де лютував голод, а нині – буцімто заможний колгосп, де працюють щасливі селяни, які чудово харчуються. “Пропаганді, що є в цьому фільмі, – наголошувалося в інформації, – слід протиставити те, що в показаному колгоспі хитро підібрано поодинокі випадки, що більшість колективів далеко не досягає рентабельності старих індивідуальних господарств, що примусова колективізація досягнута була лише тим, що мільйони сільських жителів виганялися зі своїх будинків та висилалися у примусові трудові табори і насамперед фактом голодної катастрофи 1932/33 рр. і наступного часу. Ці катастрофи, які показують не лише нездатність Радянського уряду оволодіти проблемою забезпечення народу, а й виняткове диявольське бажання знищити певні шари населення (“організований голод”), є історичними фактами, подробиці яких сьогодні пояснені даними надійних свідків... Крім того, необхідно наголосити, що при такому стані Радянського харчового господарства можна розраховувати на повторний голод”.

Четвертий напрям, який характеризується приверненням у 1983 році уваги світової спільноти до питання Голодомору 1932–1933 рр. Зокрема, взимку 1983 року українцями США та Канади було проведено захід стосовно п'ятдесятиріччя терору голодом, що заклало підвалини дослідницької роботи. Організаторами

конференції в Університеті Квебека у 1983 р. були професор Р. Сербин і доктор Б. Кравченко за підтримки Монреальського Міжуніверситетського центру європейських досліджень (ICES/CIEE). За словами Р. Сербина, “унікальність конференції полягала в тому, що на ній не лише розглянуто, яким чином Сталін знищував голодом українських селян, а й те, як відбулось нищення українських національних еліт, української церкви, мови, культури – всіх якостей, які зробили українців нацією”. Симпозіум відкривав професор Університету Конкордія Рассел Брін. З ґрунтовною розвідкою причин і наслідків Голодомору виступив дослідник Гарвардського інституту українських студій (США) Джеймс Мейс [14].

У 1984 році американський учений Л. Герец почав збирати свідчення у людей, які пережили трагедію. Тоді ж у Канадському дослідницькому центрі по українському голоду, у Торонто, було створено науково-популярний фільм “Жнива розпуки”. Англійський історик Р. Конквест, який здобув популярність книгою “Великий терор” (про сталінські репресії 1937–1938 рр.), взявся, на прохання діаспори, за тему радянської колективізації й терору голодом. Наприкінці 1986 р. книга “Жнива скорботи” була опублікована в Лондоні. Увага громадськості Заходу до подій піввікової давності в СРСР набула значення гострополітичного фактору після того, як конгрес США у 1986 р. створив спеціальну комісію по голоду в Україні з метою формулювання питання на спеціальних слуханнях. Науково-дослідний осередок у комісії очолив викладач Гарвардського університету Дж. Мейс. Конгресмени губилися в здогадках, чому тема піввікової давності залишається у Радянському Союзі суворо забороненою. Тому таким незвичним для законодавчого органу засобом вони вирішили перевірити, наскільки щирими є запевнення М. Горбачова про гласність і нове мовлення. У відповідь ЦК Компартії України створив власну комісію з провідних науковців, яка повинна була викрити фальсифікації американських учених і політологів. Однак влада вже починала втрачати контроль за процесом перебудови, і комісія не виконала партійного доручення. У московській і київській пресі промайнули перші глухі згадки про трагедію 1933 року. Сам М. Горбачов у виступі на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю Жовтневої революції, жодним словом не торкнувся забороненої теми. Історія колективізації в його доповіді викладалася за сталінською схемою. Через півтора місяця, коли В. Щербицький виступав у Києві з доповіддю, присвяченою 70-річчю проголошення УРСР, він не наважився наслідувати приклад патрона. Тема голоду була надто болючою для України, і в доповіді з’явився один абзац про трагедію, викликану нібито неврожаєм. У цей час комісія американського конгресу почала друкувати перші результати дослідницької роботи, в якій розкривалися жахливі масштаби голодомору. Згадування голоду 1932–1933 рр. десятиріччями переслідувалося як антирадянська пропаганда. Визнання його в офіційній доповіді означало, що накладене Й. Сталіним табу зняте. Вчені почали вивчати архівні документи. Українська компартійно-радянська номенклатура вже відверталася від центру і не гальмувала їх зусиль. Навпаки, у 1990 р. в центральному компартійному видавництві вийшов із друку збірник статей і документів “Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”. Багато документів із партійних архівів виявилися сенсаційними. У них розкривається механізм організованого Москвою терору голодом.

З початком доби незалежності України складаються всі необхідні сприятливі умови для сучасних вітчизняних дослідників стосовно вивчення Голодомору 1932–1933 рр. більш ґрунтовно та змістовно, саме цим вирізняється п'ятий напрям, а також спостерігається урізноманітнення підходів до вивчення Голодомору.

27 червня 1992 на Установчому з'їзді у Києві було засновано “Асоціацію дослідників голодомору-геноциду у 1932–1933 роках в Україні”. Метою і завданням асоціації було визначено дослідження та збереження в історичній пам'яті народу однієї з найтрагічніших сторінок в історії України, а також голоду 1921–1923 рр. та голоду 1946–1947 рр., поширення серед широкого читацького загалу інформації про голодомори та їх наслідки.

У 2003 р. було організовано науково-меморіальну експедицію “Місцями Голодомору”, яку очолювала лікар, громадський діяч зі Львова Анна Семенюк. Наукова експедиція у складі лікарів, істориків, свідків геноциду, священників, монахів, вирушила на українські терени, котрі постраждали від Голодомору 1932–1933 рр. Упродовж п'яти років учасники експедиції відвідали Херсонську, Миколаївську, Одеську, Вінницьку, Кіровоградську, Черкаську, Дніпропетровську, Запорізьку, Луганську, Донецьку, Полтавську, Чернігівську, Житомирську, Київську області та Крим. Вони виявляли місця поховань жертв Голодомору, встановлювали хрести й проводили панахиди, спілкувались із місцевим населенням. А також шукали архівні матеріали, але доступ до них блокувався. У 2008 році результати проведеної роботи було викладено у книзі “Слідами голодоморів і репресій” [15].

Питання Голодомору було винесене на новий щабель державного рівня. 28 листопада 2006 року Верховною Радою України прийнято Закон № 376-в “Про Голодомор 1932–1933 років в Україні”, який кваліфікує його як геноцид українського народу, увага науковців сконцентрована на з'ясуванні причин та наслідків цього страшного злочину сталінського режиму. Правова оцінка Голодомору як геноциду українським парламентом виявилася цілком логічною і послідовною, враховуючи той факт, що УРСР була засновником ООН у 1945 р., ухвалювала Конвенцію 1948 р. про запобігання геноциду та ратифікувала її в 1951 р. Злочин геноциду та покарання за нього зафіксовані у Кримінальному кодексі України (ст. 442). 22 травня 2009 р. Головне слідче управління Служби безпеки України порушило Кримінальну справу № 475 за фактом учинення геноциду в Україні у 1932–1933 рр., спираючись на міжнародне і національне законодавство, а також здійснивши системне розслідування, вивчення сотень томів справ, опитавши свідків, наукових експертів та провівши десятки слідчих експертиз. Апеляційний суд м. Києва, розглянувши на своєму засіданні від 10 січня 2010 р. кримінальну справу № 475, констатував факт геноциду в Україні у 1932–1933 рр. Суд також визнав Й. Сталіна, В. Молотова, П. Постишева, Л. Кагановича, В. Чубаря, С. Косіора, М. Хатаєвича винними в організації злочину геноциду проти частини українців, але закрити справу у зв'язку зі смертю цих осіб.

Професор В. Василенко, використовуючи досвід роботи в Трибуналі по колишній Югославії, де він працював суддею *ad litem* з квітня 2002 року до січня 2005 року і брав участь у розгляді чотирьох справ, упродовж 2006–2009 років досліджує правові аспекти (матеріальні та процесуальні) Голодомору 1932–

1933 рр. в Україні як злочин геноциду. Його науковий доробок у цій сфері став підґрунтям ухваленого 28 листопада 2006 року Законом України № 376-в “Про Голодомор 1932–1933 років в Україні” та методологічною базою для порушення 22 травня 2009 р. Службою Безпеки України та розслідування кримінальної справи за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 рр., тобто за ознаками злочину, передбаченого ч. 1 ст. 442 КК України. Висновки розслідування щодо кваліфікації Голодомору як злочину геноциду були підтверджені у постанові Апеляційного суду м. Києва [16]. Важливим є питання правової оцінки геноцидного характеру Голодомору 1932–1933 рр. в Україні у світлі Конвенції ООН 1948 р. про запобігання злочину геноциду та покарання за нього [17]. Проведено вагоме правове обґрунтування наявності наміру тоталітарного комуністичного режиму частково знищити українську націю шляхом виморення голодом українських селян. Саме з погляду юриспруденції професор В. Василенко розкриває механізм здійснення Голодомору та порушує питання відповідальності його ідеологів, організаторів, замовників та виконавців. Дослідник обґрунтовує необхідність формально-юридичної оцінки Голодомору компетентними органами України для з’ясування всіх його обставин та негативних наслідків.

Серед світової громадськості подія визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом набула розголосу і, як наслідок, 18 країн визнали Голодомор геноцидом Українського народу.

Пам’ять про Голодомор Українського народу була викарбувана у вигляді меморіалу, зокрема, згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22 квітня 2009 року № 435-р, було створено Державний музей “Меморіал жертв голодоморів в Україні”. 18 лютого 2010 року Указом Президента України музею було надано статус національного. Указом Президента України від 3 лютого 2010 року № 98 Меморіал включено до Державного протоколу та церемонії України. Глави іноземних держав і вищі посадові особи, які прибувають в Україну в межах офіційних візитів, відвідують Меморіал жертв Голодомору. У 2018 році було створено Інститут дослідження Голодомору як філіал Національного музею Голодомору-геноциду.

Українські історики доклали чимало зусиль для дослідження Голодомору 1932–1933 рр. В Інституті історії України функціонує окремий відділ, який вивчає період 20–30-х рр. ХХ ст., зокрема, працівники підрозділу досліджують НЕП, голод 1921–1923 рр., сталінську “революцію згори”, колективізацію, індустріалізацію, Голодомор, репресивну політику більшовицького режиму, Великий Терор. Крім цього, важливим є сучасний підхід до висвітлення питання Голодомору, зокрема, було створено Цифровий архів Голодомору / Holodomor Digital Archives – мережевий проєкт Інституту історії України НАН України, розпочатий у 2020 р. У його основу лягли опрацьовані інформаційні ресурси, зібрані з початку 2000-х років в Електронному архіві Голодомору на вебпорталі Інституту історії України.

У 2013 р. в Канаді було засновано Дослідно-освітній консорціум із вивчення Голодомору (англ. Holodomor Research and Education Consortium (HREC)) при Канадському інституті українських студій Альбертського університету. До його мети та завдань належить робота щодо дослідження, вивчення, опублікування та

поширення правдивої інформації про Голодомор в Україні 1932–1933 рр., щоб українська трагедія була ширше визнана в канадському суспільстві та представлена у шкільних програмах з історії й геноциду.

Із 2015 року створено неурядову організацію Український науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору, який займається підтримкою і популяризацією наукового знання, збереження пам'яті про Голодомор 1932–1933 рр. та інші геноциди.

Окремим підходом для вивчення питання Голодомору стала усна історична пам'ять про Голодомор українського народу. Вона збиралась та упорядковувалась журналістами, вченими з Асоціації дослідників голодоморів в Україні, членами Українського республіканського історико-освітнього товариства “Меморіал”, науковцями Інституту історії НАН України, студентами Національного університету Києво-Могилянської академії, громадськими організаціями міст, багатьма вищими навчальними закладами України, та в результаті було зібрано десятки тисяч усних свідчень про Голодомор в Україні. У 2000 році на кафедрі етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка вперше розроблена наукова програма з вивчення усної історії Голодомору 1932–1933 рр. Вона передбачала формулювання коректних запитань очевидцям голоду, щоб не програмувати їхню відповідь. Тому питання вибудовувалися так, щоб оповідач просто розказав, що сам знає. При записуванні зберігалася повністю мова оповідача, і це надає кожному свідченню документальності [18; 19]. Зібрані, упорядковані, систематизовані та проаналізовані авторами дослідження усні свідчення неспростовно доводять, що злочин геноциду українських селян був спланованим очільниками КПРС.

Знаковою подією стала презентація Службою безпеки України у серпні 2006 р. усіх знайдених і розсекречених архівних матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, що стосуються Голодомору 1932–1933 рр. Вони є історичним джерелом для вивчення діяльності керівного складу ГПУ–НКВД, місцевих лідерів та державно-партійного апарату впродовж 1932–1933 років [13].

До вивчення питання Голодомору було також застосовано соціологічний підхід. На початку вересня 2016 року Київським міжнародним інститутом соціології було проведено загальноукраїнське опитування дорослого населення України. Методом інтерв'ю опитано 2012 респондентів віком від 18 років, що мешкають у 110 селах, селищах міського типу та містах усіх областей та Криму, а також у Києві. Отже, за результатами проведеного опитування, встановлено, що частка взагалі необізнаних про голод 1932–1933 рр., відносно найбільша серед мешканців Східного (9,9 %) і Південного (9,2 %) регіонів та серед молоді віком до 30 років (10,5 %). З того, що люди читали або чули про голод 1932–1933 рр., у значній більшості них – більше ніж у двох третин (69 %) – склалася думка, що цей голод був викликаний головним чином діями тодішньої влади, і лише 12% з них схильні вважати, що цей голод головним чином був викликаний природними обставинами. Серед тих, хто вважає, що влада організувала голод 1932–1933 рр. навмисно, тільки близько чверті (26%) вважає, що цей голод був спрямований лише проти українців за національністю, а близько двох третин (61 %) вважає, що цей голод був спрямований проти усіх мешканців України, незалежно від їхньої національ-

ності. Серед дорослого населення України в цілому ті, хто вважають, що голод 1932–1933 рр. був спрямований лише проти українців за національністю, складають тільки 14 %, а ті, хто вважають, що цей голод був спрямований проти усіх мешканців України, незалежно від їхньої національності, – 33 %. Тих, хто вважає, що голод 1932–1933 рр. був спрямований тодішньою владою лише проти українців за національністю, відносно найбільше серед мешканців Західного регіону (30 %), і значно менше – серед мешканців Центрального (13 %), Східного (8 %) і Південного (7 %) регіонів [20].

До останньої категорії підходу вивчення Голодомору 1932–1933 рр. ми виокремили демографічний підхід. У 2018 р. фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України у співпраці з американськими дослідниками використали метод відновлення демографічної динаміки України на основі узгодження чисельності населення та основних демографічних параметрів за період між переписами 1926 і 1939 років. Результати цієї роботи дали змогу вперше за новою методологією здійснити науково обґрунтовану оцінку людських втрат в Україні внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. Так, втрати серед населення внаслідок Голодомору в 1932–1933 рр. становлять в Україні 3,9 млн осіб через надсмертність і близько 0,6 млн ненароджених [21].

Підсумовуючи, маємо зазначити, історична пам'ять є визначальним чинником формування національної ідентичності як процесу самоототожнення людини з певною спільнотою, її символами, цінностями, історією, територією, культурою, державними та правовими інституціями. Шлях історичної пам'яті Голодомору 1932–1933 рр. не простий. Свій початок він знаходить зі згадок про трагічні події на аркушах зошитів сучасників та свідків цієї події, або у листуванні до керівництва комуністичної партії. Завдяки прояву активної позиції представників української діаспори за кордоном стало можливим не забути про злочин тоталітарного режиму радянської влади. Важливими для вивчення Голодомору українського народу є свідчення іноземних дипломатів, які перебували в СРСР у 1932–1933 рр. та на власні очі бачили результат відбирання хліба в українського народу. Новим витком формування шляху історичної пам'яті про Голодомор стали результати досліджень іноземних дослідників у США та Канаді. Сучасне вивчення питання Голодомору розпочато після здобуття Україною незалежності. Дослідники різних галузей науки вивчають Голодомор та пов'язані з ним аспекти із застосуванням нових методів дослідження. Вагомим внеском у цьому процесі стали оприлюднені архівні матеріали із фондів Служби безпеки України. Важливим здобутком стало визнання Голодомору на законодавчому рівні геноцидом української нації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Марочко В.І.* Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація? Український історичний журнал. 2006. № 3. С. 186–199; *Вегера Л.Р.* Історіографія та джерельна база дослідження голодомору 1932–1933 рр. на Київщині. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Вип. 7. 2010. С. 180–188; *Ісакова Н.П.* Історіографія проблеми Голодомору 1932–1933 рр. в українській та зарубіжній літературі. Сторінки історії: збірник наукових праць. 2012. Вип. 33. С. 135–146; *Зеркаль М.М.* Історіографія досліджуваності історії голодомору 1932–1933 рр. на Миколаївщині

в роки незалежності та перспективи для подальшого вивчення. Історичний архів. Наукові студії. № 17. 2016. С. 114–119; Харченко А. Сучасна українська історіографія Голодомору: студії та дослідники. Історіографічні дослідження в Україні. 2017. Вип. 27. С. 187–219; Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні. 2019. 1153 с.

2. *Лозовий В.С., Валецький О.Л., Здіорук С.І.* Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України. Аналітична доповідь. Національний інститут стратегічних досліджень. Відділ гуманітарної безпеки. К., 2018. 109 с.

3. *Медвідь Ф., Курчина Т., Твердохліб А.* Історична пам'ять як важливий чинник національної безпеки України. Історичні і політологічні дослідження. Трансформації історичної пам'яті. Донецький національний університет імені Василя Стуса. 2018. С. 275.

4. *Лазука К.Д.* Трансформації фокусу уваги в дослідженнях історичної пам'яті ХХ–ХХІ століть. Одеса. Актуальні проблеми філософії та соціології. Вип. 11. 2016. С. 63.

5. *Литвин В.М., Гусев В.І., Слюсаренко А.Г.* Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. К., 2002. С. 281.

6. *Масненко В.В.* Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. Український історичний журнал. 2002. № 5. С. 54–55.

7. Український історичний журнал. 1989. №. 11. С. 83.

8. Український історичний журнал. 1989. №, 8. С. 110.

9. *В'ятрович В.* Олександра Радченко – репресована за пам'ять. Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/11/22/139903/> (дата звернення: 25.05.2022).

10. *Берковський В., Григорчук Н., Петрук О.* Голодомор 1932–1933 років очима українців діаспори (документи з фондів ЦДАВО України) 2008. С. 44–55. URL: https://old.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_5_6_2008/44-55.pdf (дата звернення: 02.05.2022).

11. *Маковська Н.В.* Ми б'ємо в Великий дзвін... Голодомор 1932–1933 рр. очима української діаспори: док. з фондів ЦДАВО України. К. 2008. 224 с.

12. *Шаповал Ю.* Голод в Україні очима іноземних дипломатів. День від 5 липня 2008. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/golod-v-ukrayini-ochima-inozemnih-diplomativ> (дата звернення: 02.05.2022).

13. *Даниленко В.* Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. К. 2007. 685 с.

14. Архіви першої міжнародної конференції про Голодомор стали доступні в Інтернеті. 11 березня 2019. Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2019/03/11/153798/> (дата звернення: 02.05.2022).

15. *Семенюк А.* Слідами голодоморів і репресій. Київ. 2008. 52 с.

16. Юридична енциклопедія. Т. 1. К.; Хто є хто в Україні. К.; Who's Who in Public International Law, 2007, Who's Who; London, 2010.

17. *Василенко В.* Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду. Правова оцінка. Київ, 2009. 104 с.

18. *Борисенко В.* Геноцид українців 1932–1933 років крізь призму усної історії. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12017/Borisenko.pdf;jsessionid=957A1BB2A147134D88E4E7FEC4F1BD1F?sequence=1> (дата звернення: 02.05.2022).

19. *Борисенко В.К.* Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. К. 2007. 288 с.

20. *Паніотто В.І., Хмелько В.Є.* Думки населення України про Голодомор 1932–33 рр. динаміка ксенофобії в Україні 1994–2006. 9 листопада 2006 р. Агентство “Українські Новини”. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/2006/prelease_november09_2006.pdf (дата звернення: 02.05.2022).

21. Дослідження демографії Голодомору 1932–1933 рр. URL: <https://idss.org.ua/holodomor> (дата звернення: 02.05.2022).

REFERENCES

1. *Marochko V.I.* (2006). Modern foreign historiography of the famine of 1932–1933 in Ukraine: new or old interpretation? Ukrainian historical journal. No. 3. P. 186–199; *Weher L.R.* (2010). Historiography and source base for the study of the famine of 1932–1933 in the Kyiv region. Scientific journal of the National Pedagogical University M.P. Drahomanova. Vol. 7. P. 180–188; *Isakova N.P.* (2012). Historiography of the Holodomor problem of 1932–1933 in Ukrainian and

foreign literature. Pages of history: a collection of scientific papers. Iss. 33. P. 135–146; *Zerkal M.M.* (2016). Historiography of researching the history of the famine of 1932–1933. in Mykolaiv Oblast during the years of independence and prospects for further study. Historical archive. Scientific studies. No. 17. P. 114–119; *Kharchenko A.* (2017). Modern Ukrainian historiography of the Holodomor: studies and researchers. Historiographic research in Ukraine. Iss. 27. P. 187–219; *Hudz V.* (2019). Historiography of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. 1153 p. [in Ukrainian].

2. *Lozovyi V.S., Valevskiy O.L., Zdioruk S.I.* (2018). Polityka istorychnoi pamiaty v konteksti natsionalnoi bezpeky Ukrainy. “The policy of historical memory in the context of national security of Ukraine”. Analytical report. National Institute of Strategic Studies. Department of Humanitarian Security. K. 109 p. [in Ukrainian].

3. *Medvid F., Kurchyna T., Tverdokhlib A.* (2018). Istorychna pamiat yak vazhlyvyi chynnyk natsionalnoi bezpeky Ukrainy. “Historical memory as an important factor of national security of Ukraine. Historical and political studies. Transformations of historical memory”. Donetsk National University Vasyl Stus. 275 p. [in Ukrainian].

4. *Lazuka K.D.* (2016). Transformatsii fokusu uvahy v doslidzhenniakh istorychnoi pamiaty XX–XXI. “Transformations of the focus of attention in the research of historical memory of the 20th–21st centuries”. Odesa. Actual problems of philosophy and sociology. Vol. 11. 63 p. [in Ukrainian].

5. *Lytvyn V.M., Husiev V.I., Sliusarenko A.H.* (2002). Istorychna nauka. “Historical science: terminological and conceptual guide”. K. 281 p. [in Ukrainian].

6. *Masnenko V.V.* (2002). Istorychna pamiat yak osnova formuvannya natsionalnoi svidomosti. “Historical memory as a basis for the formation of national consciousness”. Ukrainian historical magazine. No. 5. P. 54–55 [in Ukrainian].

7. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* “Ukrainian historical journal”. 1989. No. 11. 83 p. [in Ukrainian].

8. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* “Ukrainian historical journal”. 1989. No. 8. P. 110 [in Ukrainian].

9. *Viatrovych V.* Oleksandra Radchenko – represovana za pamiat. “Oleksandra Radchenko – repressed for her memory”. Historical truth. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/11/22/139903/> (Date of Application: 25.05.2022) [in Ukrainian].

10. *Berkovskiy V., Hryhorchuk N., Petruk O.* (2008). Holodomor 1932–1933 rokiv ochyma ukraintsiv diaspori. “The Holodomor of 1932–1933 through the eyes of Ukrainians in the diaspora (documents from the funds of the Ukrainian Central Academy of Social Sciences)”. P. 44–55. URL: https://old.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_5_6_2008/44-55.pdf (Date of Application: 02.05.2022) [in Ukrainian].

11. *Makovska N.V.* (2008). My biemo v Velykyi dzvin... Holodomor 1932–1933 rr. ochyma ukrainskoi diaspori. “We are ringing the Great Bell... Holodomor 1932–1933 through the eyes of the Ukrainian diaspora”: doc. from the funds of the Central Agency of Ukraine. K. 224 p. [in Ukrainian].

12. *Shapoval Yu.* (2008). Holod v Ukraini ochyma inozemnykh dyplomativ. “Famine in Ukraine through the eyes of foreign diplomats. Day of July 5”. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/golod-v-ukrayini-ochyma-inozemnih-dyplomativ> (Date of Application: 02.05.2022) [in Ukrainian].

13. *Danylenko V.* (2007). Rozsekrechena pamiat. “Declassified memory: The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine in the documents of the GPU–NKVD”. K. 685 p. [in Ukrainian].

14. Arkhivy pershoi mizhnarodnoi konferentsii pro Holodomor staly dostupni v Interneti. “The archives of the first international conference on the Holodomor became available on the Internet. March 11, 2019”. Historical truth. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2019/03/11/153798/> (Date of Application: 02.05.2022) [in Ukrainian].

15. *Semeniuk A.* (2008). Slidamy holodomoriv i represii. “Traces of famines and repressions”. Kyiv. 52 p. [in Ukrainian].

16. Yurydychna entsyklopediia. “Juridical encyclopedia”. T. 1. K.; Who is who in Ukraine. K.; Who’s Who in Public International Law, 2007, Who’s Who; London, 2010 [in English].

17. *Vasylenko V.* (2009). Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini yak zlochyn henotsydu. “Holodomor of 1932–1933 in Ukraine as a crime of genocide”. Legal assessment. Kyiv. 104 p. [in Ukrainian].

18. *Borysenko V.* Henotsyd ukraintsiv 1932–1933 rokiv kriz pryizmu usnoi istorii. “Genocide of Ukrainians in 1932–1933 through the prism of oral history”. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12017/Borisenko.pdf;jsessionid=957A1BB2A147134D88E4E7FEC4F1BD1F?sequence=1> (Date of Application: 02.05.2022) [in Ukrainian].

19. *Borysenko V.K.* (2007). Svicha pamiaty. “A candle of memory: an oral history of the genocide of Ukrainians in 1932–1933”. K. 288 p. [in Ukrainian].

20. *Paniotto V.I., Khmelko V.Ye.* Dumky naseleння Ukrainy pro Holodomor 1932–33 rr. dynamika ksenofobii v Ukraini 1994–2006. “Opinions of the population of Ukraine about the Holodomor of 1932–33, the dynamics of xenophobia in Ukraine 1994–2006”. November 9, 2006. Agency ‘Ukrainian News’. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/2006/prelease_november09_2006.pdf (Date of Application: 02.05.2022) [in Ukrainian].

21. Doslidzhennia demohrafii Holodomoru 1932–1933 rr. “Research on the demography of the Holodomor of 1932–1933”. URL: <https://idss.org.ua/holodomor> (Date of Application: 02.05.2022) [in Ukrainian].

UDC 941(477)“1932–1933”

Nepomiashchykh Vitalii,

Candidate of Historical Sciences,
Research Fellow, State Research Institute MIA Ukraine,
Kyiv, Ukraine,
ORCID ID 0000-0001-9933-6142

THE HOLODOMOR OF 1932–1933 IN UKRAINE: THE PATH OF HISTORICAL MEMORY (ON THE 90TH ANNIVERSARY OF THE GENOCIDE OF THE UKRAINIAN PEOPLE)

In the conditions of the Russian-Ukrainian war, Russia, in addition to military aggression, carries out humanitarian aggression directed at destroying Ukrainian statehood. The terrorist country uses history as a real weapon to ‘de-objectivize’ Ukraine. This is done to propagate the claim that the Ukrainian people have always been not a subject but an object of the historical process. Therefore, in countering Russian military aggression, special attention should be paid to threats in the sphere of historical memory. The latter is an important factor of national security and performs the functions of identity formation and legitimization. Within this context, the issue of highlighting the historical memory of the Holodomor of 1932–1933 becomes very important.

For understanding how the path of historical memory of the Holodomor was formed, the author singles out five directions. The first is determined by the conditions of Ukraine’s existence as a totalitarian, multinational country. This direction includes citizens who spoke openly about the famine in Ukraine. The second direction is characterized by the complex and ambiguous socio-economic, cultural, psychological and political consequences of the life of emigrants, separated from their homeland; it is represented by the Ukrainian diaspora and the Ukrainian community around the world. The third direction is characterized by the activities of employees of diplomatic missions and their communications when they were in the RSFSR. Qualitatively new, in comparison with the previous ones, is the fourth direction. It is characterized by the attention of world community to the issue of Holodomor of 1932–1933 in 1983–1984. The fifth direction is represented by modern domestic and foreign researchers who study the Holodomor after Ukraine gained its independence.

Named directions can be conventionally designated as chronological markers in order to trace the process of formation and development of the path of historical memory about the Holodomor. The first marker refers to 1932–1933, when famine terror took place, as evidenced first of all by citizens' appeals to Communist Party leaders, which spoke of famine, lack of bread and foodstuffs. Diplomats from other countries present in the RSFSR in 1932–1933 spoke of the tragedy. The second point, in 1983, was the 50th anniversary of the Holodomor in Ukraine. The lion's share of attention was directed from members of the Ukrainian diaspora living in the United States and Canada, and most importantly, for these 50 years the Kremlin authorities kept silent about the famine, but the opposite reaction occurred abroad - the famine was talked about. The third chronological marker is due to the beginning of the era of Ukrainian independence. The fourth marker was marked by the adoption of the Law of Ukraine "On the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine" No. 376-V of November 28, 2006, which recognizes the Holodomor as the genocide of the Ukrainian people.

Experts in various fields of science are researching the Holodomor of 1932–1933. Thus, one can conventionally designate a category of approaches to the study of this tragic event in Ukrainian history. These include: historical, legal, ethnographic, archival, memorial, museum, demographic, and sociological approaches.

Keywords: famine, terror, archival documents, historical memory, diaspora, oral history, Holodomor, genocide.

Отримано 14.06.2022